

B AC

St. Vandenberghe

D-55 a

Pelgrimstekens uit Mechelse baggerwerken

Inleiding

De baggerwerken, die eind 1972 - begin 1973 in de Mechelse Dijle werden uitgevoerd, brachten honderden archaeologica aan het licht uit het middeleeuws- en postmiddeleeuws tijdvak (1). Een deel hiervan kwam in stadsbezit, het gros bleef echter in private handen. Na alle mogelijke intriges, achterdocht en dergelijke meer, waren toch enige «zoekers» bereid ons te helpen door hun vondsten of een deel ervan voor beperkte tijd af te staan, zodat kon gefotografieerd of getekend worden (2). Bij het overschouwen van al deze honderden vondsten, waaronder vooral loden penningen en zegels, munten, wapens, tinnen voorwerpen, bronzen gespen, kandelaars, pijparden objecten enz., wordt het vlug duidelijk dat er diende geschift te worden. Al vlug waren wij er ons van bewust, dat onmogelijk kon overgegaan worden tot het opstellen van een corpus van alle baggervondsten. Publikatiekosten, evenals het ontzaglijke tekenwerk is hiervan de voornaamste reden. Daarom vergenoegen wij er ons mee korte bijdragen te publiceren i.v.m. een bepaald thema uit deze vondsten. Wat het tinwerk aangaat, werd hierover door A. Mommens een licentiaatsverhandeling gemaakt, waarvan in ditzelfde «*liber amicorum*» een samenvatting verschijnt (3).

De pijparden beeldjes, gespen en derg. meer, worden in reserve gehouden voor latere studies. In deze bijdrage zullen wij even stilstaan bij pelgrims- of bedevaartstekens.

Middeleeuwse «pelgrimagies» of bedevaarten zijn een belangrijk aspect van onze cultuurgeschiedenis, waarover reeds veel werd ge-

(1) Wij lieten hierover reeds een kort verslag verschijnen in St. VANDENBERGHE, *Het oudheidkundig bodemonderzoek in het Mechelse in 1973*, HANDELINGEN VAN DE KON. KRING VOOR OUDH., LETT. EN KUNST VAN MECHELEN (HKOM), 77, 1, 1973, p. 197-200.

(2) Wij danken hier vooral alle privé-verzamelaars, waarvan enigen wensten anoniem te blijven. Ook de heer M. Kocken was ons dikwijls hierbij van grote hulp.

(3) A. MOMMENS, *Tinwerk uit de 16de eeuw te Mechelen gevonden tussen 1971 en 1975*, Vrije Universiteit Brussel, 1975.

schreven (4). Op lokaal Mechels vlak zijn ons de studies van Prof. Dr. L. Th. Maes bekend, die de strafbedevaarten in het bijzonder in het daglicht wilde stellen (5). Deze auteur kon vaststellen dat boetebedevaarten reeds in de 13de en vooral in de 14de eeuw in het Mechels recht bekend waren (6). In de correctieboeken, die hierover bewaard zijn, is het relaas te lezen van alle mogelijke inbreuken op de orde. Tal van bedevaartplaatsen worden tevens in dit verband vermeld. Men is geneigd zich af te vragen welke verhouding er bestaat tussen de bedevaarten uit religieus enthousiasme en zieleheil enerzijds, en de zgn. strafbedevaarten anderzijds. Deze problemen laten wij echter aan de historicus over!

In onze stad was er een St.-Jacobsgodshuis, dat gelegen was in de Hoogstraat, vlak bij de Brusselse poort (7). Volgens enige auteurs zou het gebouw dat voor deze gemeenschap werd opgericht, dateren uit het begin der 14de eeuw. Een vaststaand feit is wel het oprichten van een broederschap met zelfde naam in 1313. De pelgrims naar St.-Jacob-van-Compostella, en waarschijnlijk ook diegenen die zich naar andere plaatsen begaven, konden aldaar overnachten. Het gotisch ge-

(4) Vele werken, doch meestal van lokale aard, werden hierover reeds gepubliceerd. Wij geven hier enige standaardwerken op: K. BERNHARD, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirchen*, Münster-Regensburg, 1950; Y. BOTTINEAU, *Les chemins de Saint-Jacques*, Paris, 1964; H. ENGELMANN, *Pèlerinages*, Paris, 1959; A. GEORGES, *Le pèlerinage à Compostelle en Belgique et dans le Nord de la France. Suivi d'une étude sur l'Iconographie de Saint Jacques en Belgique*, Bruxelles, ACAD. ROY. DE BELG., 1971, 2e série, t. XIII; D. J. HALL, *English medieval pilgrimage*, London, 1965; V. & H. HELL, *Die grosse Wallfahrt des Mittelalters*, Tübingen, 1964; R. KRIS, *Wallfahrtsorte Europas*, München, 1950; E. R. LABANDE, *Recherches sur les pèlerinages dans l'Europe des XI-XIIe siècles*, CAHIERS DE CIV. MÉDIÉVALE, I, nr. 2, 1958, p. 159-169, en I, nr. 3, 1958, p. 339-347; R. OURSEL, *Les hommes, les chemins, les sanctuaires. Les pèlerins du moyen âge*, Résurrection du Passé, Paris, 1963; R. ROUSSEL, *Les pèlerinages, Que sais-je*, nr. 16, Paris, 1956 en nr. 666, Paris, 1972; R. ROUSSEL, *Les pèlerinages à travers les siècles*, Paris, 1954; F. R. SALMON, *Les grands pèlerinages et leurs sanctuaires*, Paris, 1873; P. A. SIGAL, *Les marcheurs de Dieu*, Paris, 1974; E. VAN CAUWENBERGH, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Louvain, 1922 en ten slotte M. ZENDER, *Raume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung und ihrer Bedeutung für die Volkskunde*, Düsseldorf, 1959.

(5) L. Th. MAES, *Middeleeuwse strafbedevaarten en twintigeeuwse reizigers naar Santiago de Compostella en O.-L.-Vrouw van Finisterra*, HAND. V. DE ZUIDNEDERLANDSE MAATSCHAPPIJ VOOR TAAL- EN LETTERKUNDE EN GESCHIEDENIS, 1951, p. 16-39; L. Th. MAES, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires des Pays-Bas méridionaux à Saint Jacques de Compostelle*, BOLETIN DE LA UNIVERSIDAD, 1948, Santiago, p. 5-12 en ten slotte het standaardwerk L. Th. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, Antwerpen, 1947, waarbij wij vooral p. 436-444 (hoofdstuk III) bedoelen.

(6) Naast eigen archivalische navorsingen, ontleende Maes ook een deel aan E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit. (passim)*.

(7) L. GODENNE, *Malines jadis et aujourd'hui*, Malines, 1908, p. 214-216 en G. VAN CASTER, *Histoire des rues de Malines*, Malines, 1882, p. 131-132; V. HERMANS, *Inventaire des archives de la ville de Malines*, t. VI, Malines, 1876, p. 320.

bouw zou, nadat het vele verwoestingen had doorstaan, in 1798 afgebroken worden (8). Puinen of overblijfselen van dit monument, moeten overgebleven zijn tot in 1836, vermits J. B. De Noter ze weergaf op een fraaie aquarel (9). De Noter, die niet altijd als een betrouwbaar kunstenaar wordt aangezien, vermits hij soms monumenta weergaf die reeds eeuwen voordien verdwenen waren, kan hier geloofwaardig zijn, vermits hij overleed in 1855 (10).

Laten wij nu tot ons onderwerp terugkomen, nl. *de pelgrimstekens* (11). Om deze te definiëren, ontlenen wij enige gegevens aan de Cat. « Rijn en Maas », waarin Prof. Dr. K. Köster een belangrijk hoofdstuk schreef aangaande deze devotionalia (12). De pelgrimstekens zijn meestal opengewerkte reliëfvoorstellingen (ajour-gietwerk) met afbeeldingen van één of meer in een welbepaalde bedevaartplaats vereerde heilige(n), of van de daar bewaarde relikwieën. Hun ontstaan wordt van de 12de eeuw tot ver in de 15de eeuw gesitueerd. De materie waaruit ze zijn vervaardigd is meestal lood en tin, zelden zilver of koper. Meestal zijn ze, daar ze immers in holle vormen werden gegoten van lei- of speksteen, slechts aan één zijde versierd. Door dit gemakkelijke vermenigvuldigingsprocédé konden er aldus honderden, ja zelfs duizenden exemplaren van één gietvorm afgegoten worden, waardoor ze waarschijnlijk vrij goedkoop te verkrijgen waren. Rekeningen over het vervaardigen van deze voorwerpen leren ons dat op bepaalde tijdstippen of plaatsen duizenden exemplaren werden verkocht (13).

De pelgrimstekens zijn niet alleen te herkennen aan hun afgebeelde figuur of heilige, doch ook aan de « ogen » op de uiteinden, waarmede ze op de kleding of vest, ja soms ook op de hoed van de pelgrim werden vastgenaaid. Daarom is de term « vestelke » in de middeleeuwen voor dergelijke objecten gebruikelijk (14). Naast deze

(8) L. GODENNE, *op. cit.*, p. 214 en G. VAN CASTER, *op. cit.*, p. 131.

(9) M. KOCKEN, *De verzameling « Schoeffler » op het Stadsarchief*, HKOM, 67, 1963, p. 120, nr. 298.

(10) A. DE REES, *De De Noter's en hun werk*, HKOM, 42, 1937, p. 157.

(11) Ik ben hier in de eerste plaats mijn echtgenote dank verschuldigd voor de zeer nauwkeurige en getrouwe grafische weergave van de pelgrimstekens. Verder dank ik ook de heren A. Jans, M. Kocken, Dr. K. Köster, B. Spencer, N. K. Liebgott en B. R. M. de Neeve voor hun medewerking.

(12) Cat. « Rijn en Maas », *Kunst en Cultuur 800-1400*, Keulen-Brussel, 1972, p. 146-160 (met literatuuropgave).

(13) Volgens K. KÖSTER, *op. cit.*, p. 147, werden er in 1466 in Einsiedeln 130.000 verkocht binnen veertien dagen tijd.

(14) J. VERDAM, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 1932, p. 710: veste, vestel(e), verstelgieter, vestelike, vestelinc en vestelij.

specimina, moeten wij natuurlijk ook de zeer talrijke medailles, papertjes, perkamenten, stukjes stof, vaantjes, pijparden en houten beeldjes, ringen, planodrukken, klokjes, enz. rekenen, die deel uitmaakten van de volkse devotie. Het is ons inziens niet foutief dit middeleeuws verschijnsel te vergelijken met ons hedendaags, soms vrij smakeloos Scherpenheuvel!

Het gebruik van pelgrimstekens is eenvoudig: de pelgrim werd onafgezien van zijn andere attributen herkend, alsook de plaats waar hij had vertoefd. Zag men zijn schelp, dan wist men onmiddellijk dat bepaald individu in Compostella was geweest, enz. De oneerlijkheid van de mens is natuurlijk hier parten komen spelen: reizigers, handelaars of bedelaars verkochten dergelijke spullen aan mensen die nooit welbepaalde plaats hadden bezocht! Daarom was het dragen of tonen van een pelgrimsteken geen afdoend bewijs van een boetebedevaart en werden bijgevolg geschreven documenten gevraagd, die trouwens werden weergevonden (15)!

Veel van deze pelgrimstekens zijn intussen verdwenen, er waren er tienduizenden voordien! Zeer interessante navorsingen van buitenlandse kunsthistorici, hebben onbekende pelgrimstekens aan het licht gebracht onder de vorm van hun afdruk op klokken, vijzels, doopvonten, tinnen kannen en andere metalen voorwerpen (16). Ook op

(15) Zie hierover vooral het reeds geciteerde werk van E. VAN CAUWENBERGH, en tal van andere studies, opgegeven in L. TH. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 436. Wij vullen tevens aan met: F. L. GANSHOF, *Pèlerinages expiatoires flamands à Saint-Gilles pendant le XIVe siècle*, ANNALES DU MIDI, 78 1966, p. 391-407; B. DE GAFFIER, *Pèlerinage expiatoire imposé pour un délit de braconnage en 1394*, BIBLIOTHÈQUE D'ÉTUDES RÉGIONALES, 55, Bruxelles, 1939, p. 371-378; Ch. LAMSOUL, *Les pèlerinages judiciaires dans l'ancien droit namurois*, ÉTUDES D'HISTOIRE & D'ARCHÉOLOGIE NAMUROISES DÉDIÉES À FERDINAND COURTOY, Namur, 1952, p. 419-422; de zeer talrijke korte bijdragen van A. VIAENE, verschenen in BIEKORF, en ten slotte F. VOGEL, *Le pèlerinage pénitentiel*, PELEGRINAGGI E CULTO DEI SANTI IN EUROPA FINO ALLA PRIMA CROCIATA, Congrès Todi, 1963, p. 39-94.

(16) M. AMARK, *Pilgrimsmärken på svenska medeltidsklockor*, Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, ANTIVARISKT ARKIV, 28, 1965, p. 1-52; R. HAUGLID, *Pilgrimsmärken på Kirkeklokker*, FORENINGEN TIL NORSKE FORTIDSMINNESMERKERS BEVARING, Arsberetning for 1936-37, p. 117-126; K. KÖSTER, *Meister Tilman von Hachenburg. Studien zum Werk eines mittelrheinischen Glockengiessers des 15. Jahrhunderts. Mit besonderer Berücksichtigung der als Glockenzieher verwendeten mittelalterlichen Pilger- und Wallfahrtszeichen*, JAHRBUCH DER HESSISCHEN KIRCHENGESCHICHTLICHEN VEREINIGUNG, 8, 1957, p. 1-206; K. KÖSTER, *Neue Studien zu Meister Tilman von Hachenburg und seinen Glocken*, JAHRBUCH DER HESSISCHEN KIRCHENGESCHICHTLICHEN VEREINIGUNG, 10, 1959, p. 77-91; P. LIEBESKIND, *Pilger- oder Wallfahrtszeichen auf Glocken*, DIE DENKMALPFLEGE, 6, 1904, p. 53-55, 11, 1905, p. 117-120 en 125-128; N. K. LIEBGOTT, *Afstobninger af pilgrimstegn på danske middelalderlige kirkeklokker*, AARBOGER FOR NORDISK OLDKYNDIGHEG OP HISTORIE, 1971, p. 195-240; N. K. LIEBGOTT, *Dobefonten i Varde Jacobi kirke*, NATIONAL-

miniaturen en randversieringen van handschriften zijn ze bewaard gebleven in zeer nauwkeurige tekeningen, die naar alle waarschijnlijkheid met het originele voorwerp overeenstemmen. Wij verwijzen hier vooral naar de zgn. « trompe l'œilkunst », die in de Gent-Brugse school bij uitstek omstreeks 1500 werd beoefend (17).

De pelgrimstekens, die uiteindelijk bewaard zijn gebleven, zijn alhoewel iconografisch buitengewoon interessant, en soms van zeer hoge esthetische kwaliteit, moeilijk nauwkeurig te dateren. Het merendeel van deze overblijfselen werd opgebaggerd uit rivieren; zij zijn soms min of meer gehavend en zelden van een datum voorzien. Het voordeel van hun verblijf in rivieren is dat deze voorwerpen weinig of niet werden gecorodeerd. Het feit dat het hier voorwerpen betreft van volkse aard, die jaren nadien met zelfde vormen konden hergoten worden, zijn elementen waarmee men bij een datering moet rekening houden. In uiterst zeldzame gevallen, waarbij een datum werd opgegeven, dient voorzichtig te werk worden gegaan. Een bepaald jaartal kan soms alleen fungeren als herdenkingsdatum en niet stroken met het werkelijk tijdstip van vervaardiging.

Voorbeelden van baggerwerken, waar zulke devotionalia werden gevonden, zijn in Europa genoeg te noemen, o.a. Antwerpen, Londen, Parijs, Namen, Bremen en Nijmegen (18). Vóór de 19de eeuw, werden deze tekens blijkbaar als waardelose spullen beschouwd en daardoor weinig of niet bestudeerd. Sinds A. Forgeais zijn vijfdeilig

MUSEETS ARBEJDSMARK, 1973, p. 31-44 en F. ULDAAL, *Pilegrimstegn og deres Benyttelse til Relieffer paa Kirkeklokker*, KIRKENHISTORISKE SAMLINGER, 5, Kobenhavn, 1901-3, p. 71-77.

(17) K. KÖSTER, *Religiöse Medaillen und Wallfahrts-Devotionalien in der flämischen Buchmalerei des 15. und frühen 16. Jahrh. Zur Kenntnis gemalter und wirklicher Collectionen in spät- mittelalterlichen Gebetbüchern*, BUCH UND WELT, GUSTAV HOFMANN zum 65. GEBURTSTAG DARGEBRACHT, Wiesbaden, 1965, p. 459-504.

(18) Antwerpen: J. DE BEER, *Bedevaart- en Pelgrimplaatjes*, GEDENKBOEK FRANS CLAES, MUSEUM « DE GULDEN SPOOR » TE ANTWERPEN, Antwerpen, 1932, p. 53-69; Londen: J. B. WARD PERKINS, *London Museum, Medieval Catalogue*, Londen 1954, 1967, p. 254-264 en B. SPENCER, *Medieval pilgrim badges*, ROTTERDAM PAPERS, A CONTRIBUTION TO MEDIEVAL ARCHAEOLOGY, Rotterdam, 1968, p. 137-153; Parijs: A. FORGEAIS, *Collection de plombs historiques trouvés dans la Seine*, Paris, 5 delen, 1862-66 en C. LAMY-LASSALLE, *Recherches sur un ensemble de plombs trouvés dans la Seine*, REVUE DES SOCIÉTÉS SAVANTES DE HAUTE-NORMANDIE, 49, 1968, p. 5-24; Namen: F. CAJOT, *Antiquités de la Basse-Sambre à Namur*, ANN. DE LA SOC. ARCH. DE NAMUR, 13, 1874, p. 401-483; Bremen: E. GROINE, *Bremische Boden- und Baggerfunde*, JAHRSSCHRIFT DES FOCKE-MUSEUMS, Bremen, 1929, p. 93-102 en G. DETTMANN, *Heimatliche Altertümer geschichtlicher Zeit. Die Ernte der letzten Jahre an bremischen Boden- und Weserfunden*, BREMISCHE WEICHNACHTSBLÄTTER, 1937, p. 3-9; Nijmegen: G. DE WERD, *Een Keuls pelgrimsteken uit de Waal*, NUMAGA, jg. XVIII, nov. 1971, nr. 3/4, p. 220-223.

werk liet verschijnen over de pelgrimstekens (en andere vondsten) van de Parijse Seine, heeft de studie ervan ingang gevonden bij enige vorsers (19). De reeds genoemde Prof. Dr. K. Köster is in dat opzicht een autoriteit, daar hij vooral de insignes van het Rijnland, doch ook deze van Geraardsbergen, Amersfoort en vele andere identificeerde (20). Voor Engeland is B. Spencer te noemen (21), voor Frankrijk de reeds genoemde A. Forgeais en Mevr. C. Lamy-Lassalle (22), en voor Skandinavië ten slotte N. K. Liebgott, M. Amark, M. Rydbeck en F. Uldall (23). In eigen land werden enige bijdragen geleverd door J. De Beer over de vondsten van Antwerpen en de pelgrimstekens van Sinaai en Wetteren (24). Daarbij bleef het echter voor onze gewesten, wat te betreuren valt, vermits ons tal van ongepubliceerde gelijknamige vondsten uit andere steden onlangs ter kennis werden gebracht (25). Uit tal van recente opgravingsverslagen, blijkt duidelijk welke belangrijke plaats deze devotionalia in de middel-eeuwse archeologie innemen. Overal begint men ze weer te vinden, o.a. in Amsterdam, Deventer, Dublin, Dordrecht, Magdeburg, Lübeck, Ribe, etc.

Het is vanzelfsprekend, dat volledig gelijkende, doch ook totaal onbekende insignes nog zullen ontdekt worden die onze kennis zullen vergroten. Of het nu gaat om Franse, Engelse, Duitse of Belgische vondsten, het overgrote deel der pelgrimstekens vertonen lokale heiligen; bij uitzondering komen er exemplaren aan het licht van verre oorden als bv. Compostella, Wilsnack, Mont St.-Michel of Canterbury.

(19) Twee tijdschriftartikelen gaat hieraan vooraf, t.t.z. J. GARNIER, *Notice sur quelques enseignes de pèlerinage en plomb concernant la Picardie*, MÉMOIRES DE LA SOC. DES ANTIQ. DE PICARDIE, XX, 2ème série, 10, 1865, p. 303-339 en G. HUCHER, *Des enseignes de pèlerinage*, BULLETIN MONUMENTAL, 19, Paris, 1853, p. 505-535.

(20) K. KÖSTER, « *Rijn en Maas* », p. 146-160.

(21) B. SPENCER, *op. cit.*

(22) C. LAMY-LASSALLE, *op. cit.*; *Les enseignes de pèlerinage du Mont Saint-Michel*, MILLÉNAIRE MONASTIQUE DU MONT SAINT-MICHEL, III, Paris, 1971, p. 271-286; *Les enseignes de pèlerinage du Mont-Saint-Michel*, BULL. DE LA SOC. NAT. DES ANTIQ. DE FRANCE, 1964, p. 64-69; *Quelques enseignes de pèlerinage*, BULL. DE LA SOC. NAT. DES ANTIQ. DE FRANCE, 1967, p. 282-285.

(23) N. K. LIEBGOTT, *op. cit.*; M. AMARK, *op. cit.*, en *Sankt Olofs Pilgrimsmärken*, FORNVÄNNEN, 37, 1942, p. 10-22; M. RYDBECK, *Ett Pilgrimsmärke fran Alvastra och Gutenbergs « Achener Heiltumsspiegel »*, FORNVÄNNEN, 52, 1957, p. 294-304 en F. ULDALL, *op. cit.*

(24) J. DE BEER, *op. cit.*; *Une enseigne de pèlerinage de l'abbaye de Baudeloo à Sinay (Waas)*, REVUE BELGE DE NUMISM., 85, 1933, p. 83-88 en *Plombs et enseignes de pèlerinage de Sainte-Geترude à Wetteren*, REVUE BELGE DE NUMISM., 85, 1933, p. 89-96.

(25) De verzameling pelgrimstekens, bewaard op het Penningkabinet te Brussel, is in dat opzicht zeer belangrijk te noemen.

Daarom moet de herkomst van de Mechelse pelgrimstekens niet onmiddellijk buiten de landsgrenzen gezocht worden, doch in een betrekkelijk dichte nabijheid.

De in Mechelen gevonden specimina zijn, alhoewel weinig talrijk op dit ogenblik, wel interessant te noemen door hun diversiteit. Typologisch, indien men hier van een typologie kan spreken, kunnen ze in twee groepen onderverdeeld worden, nl. de eigenlijke pelgrimstekens (met de voorstelling van één of verscheidene in een bepaald oord vereerde heilige(n) en de zgn. « ampullæ » of loden flesjes (26). De functie van deze laatst vermelde objecten is het heilig water te bevatten, dat aan tal van altaren en heilige of gewijde bronnen werd verkocht of uitgedeeld. Ook deze voorwerpen zijn uit tin of lood, doch hier uit 2 vormhelften gegoten en daarna aan elkaar vastgemaakt. Ook « ogen » waarmee ze werden vastgemaakt op kleding zijn meestal aanwezig; hoe ze werden afgesloten is ons echter niet bekend.

Alhoewel deze ampullæ overal gekend waren in de middeleeuwse christelijke wereld, zijn de meeste bodenvondsten van deze soort in Groot-Britannië gesitueerd, wat op hun herkomst kan wijzen. Het zijn trouwens vooral de flesjes van Thomas Becket van Canterbury die men op het eiland weervindt! B. Spencer, die hierover publiceerde, kwam tot het besluit dat de initialen alsook de wapenschilden bijna nooit te identificeren zijn en indien wel, dan toch in combinatie met een spreuk, jaartal of ander opschrift (27). Het koppelen van een bepaalde initiaal aan een zekere heilige of plaats houdt gevaar in, daar verscheidene plaatsen met zelfde beginletter bestonden.

Spencer is dan ook de mening toegedaan dat deze wapenschilden vooral als loutere versiering gelden, wat ook het geval is met geïn-crusteerde tegels, wat natuurlijk geen algemene regel is!

CATALOGUS (28):

Fig. 1, nr. 1: Bovendeel van een gekroonde en genimbdde heilige in vooraanzicht. Rechts houdt de afgebeelde een wapen, stok of staf in de hand. Geen opschriften. H. 31 mm, B. 22 mm.

Stedelijk Museum « Hof van Busleyden » te Mechelen.

(26) Wij refereren naar de bijdrage van B. SPENCER, *A Scallop-shell Ampulla from Caistor and comparable Pilgrim Souvenirs*, LINCOLNSHIRE HISTORY AND ARCHAEOLOGY, I, nr. 6, 1971, p. 59-66, en M. RYDBECK, *Thomas Becket's ampuller*, FORNVÄNNEN, 59, 1964, p. 236-248.

(27) B. SPENCER, *op. cit.*, p. 62-63.

Fig. 1, nr. 2: Bovenaan fel beschadigd opengewerkt pelgrimsteken, dat onderaan twee naar elkaar gekeerde figuren vertoont, waartussen een recipiënt staat. De onderzijde is half-cirkelvormig, de bovenzijde bestaat uit twee schuine banderollen waarin volgende tekst leesbaar is: Amersfoort MCCCCXLV.

H. 38 mm, B. 42 mm.

Stedelijk Museum « Hof van Busleyden ».

Fig. 1, nr. 3: Onderaan ingedrukt en opengewerkt pelgrimsteken dat bestaat uit twee delen, nl. een plat liggende rechthoek waarvan het ajour-werk grotendeels verdwenen is, doch nog een driedelige onderverdeling vertoont, waarin uiterst rechts twee naar elkaar gekeerde figuurtjes. Het bovendeel, trapeziumvormig, stelt centraal een personage naar links voor, waarvan de uigebelde activiteit niet te identificeren is. Achteraan is dit teken voorzien van een pin, waarmee het werd vastgemaakt op de kleding.

H. 32 mm, B. (ingedrukt) ca. 30 mm.

Stedelijk Museum « Hof van Busleyden ».

Fig. 1, nr. 4: Voor een deel bewaarde geharnaste en gehelmde ridder (?) op paard naar rechts. Een driehoekig schild vertoont bovenaan twee en in schildpunt één rosetvormige bloem.

H. 40 mm, B. 42 mm.

Privé-verzameling, Mechelen.

Fig. 1, nr. 5: Een mannelijke, niet genimbde heilige wordt frontaal voorgesteld. Hij draagt een spits uitlopend hoofddeksel en een lang, aan de hals opengewerkt kleeid. Links houdt de afgebeelde een zwaard recht omhoog, rechts een amboon en het schuin gericht handvat (van een hamer) in de hand. De basis ontbreekt volledig.

H. 63 mm, B. 25 mm.

Stedelijk Museum « Hof van Busleyden ».

Fig. 1, nr. 6: Mannelijke heilige of pelgrim in frontale houding, met afhangend lang kleeid. Hoofd en armen zijn volledig verdwenen. Op de hoogte van de lenden is links één der « ogen » bewaard ter bevestiging.

Fig. 1. - Pelgrimstekens te Mechelen gevonden.

Rechts onderaan is een pelgrimstas merkbaar waarop een niet te identificeren teken (kruisje, schelp?). Onder de voeten is een smalle balk, waarin het opschrift in volgend minuskelschrift: S IOSSE (?). H. 65 mm, B. 34 mm. Stedelijk Museum « Hof van Busleyden ».

- Fig. 1, nr. 7: Mannelijke heilige met kazuivel in frontale houding. Hoofd, armen, basis, alsook mogelijke attributen, zijn verdwenen. H. 40 mm, B. 19 mm. Stedelijk Museum « Hof van Busleyden ».

- Fig. 2, nr. 8: Plat flesje of ampulla, met lange onversierde Hals en cirkelvormige buik, waarop aan beide zijden een wapenschild voorkomt. Bovenaan zijn twee rechthoekige « ogen » vastgemaakt. Links op de tekening, is er een wapenschild met drie dwarsbalken. Rechts is het voorgestelde wapen gekeperd en gewafeld, waarrond vier groepjes van drie punten. H. 52 mm, totale breedte 38 mm, dikte 10 mm. Privé-verzameling, Mechelen.

- Fig. 2, nr. 9: Flesje of ampulla, bestaande uit een fel gehavende onversierde Hals en een tonvormig lichaam. Op de schouder zijn twee cirkelvormige « ogen » vastgemaakt. De ton vertoont links op de tekening een majuskel M, rechts drie groepen van dubbele verticale balken, die de huls verstevigen. Deze zijde is rond, de achterzijde met de initiaal ingedrukt, was vermoedelijk afgevlakt. H. 35 mm, breedte 31 mm, dikte 14 mm. Stedelijk Museum « Hof van Busleyden ».

Bespreking

Van deze pelgrimstekens, zijn tot op heden bij ontstentenis aan vergelijkingsmateriaal slechts vier exemplaren te identificeren, waarvan twee gedeeltelijk en twee volledig. Tot de eerste groep behoren de nrs. 4 en 6. Nr. 4 is naar alle waarschijnlijkheid een fragment van een St.-Joris voorstelling (29), waarvan de onderliggende draak ont-

(29) J. J. M. TIMMERS, *Christelijke symboliek en iconografie*, Bussum, 1974, p. 259-260, nr. 720.

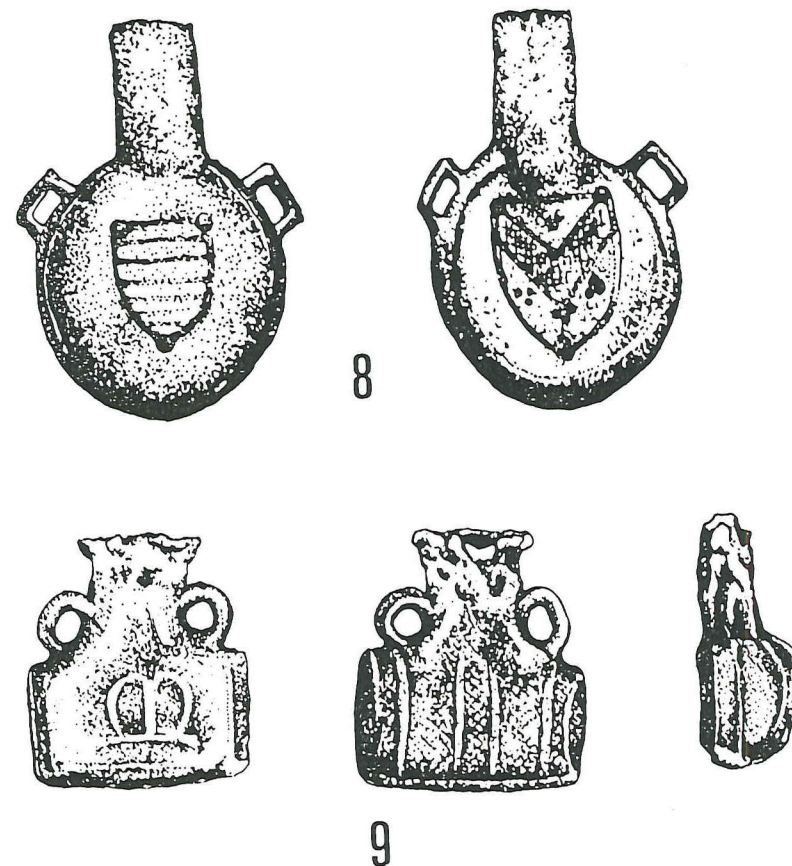

Fig. 2. - Ampullae te Mechelen gevonden

breekt. De lans waarmee het monster werd geveld ontbreekt. Verwarring met andere figuren te paard, als bv. Thomas Becket van Canterbury is uit den boze, vermits deze laatste nooit een schild draagt en tevens gemijterd is (30). De herkomst van dit St.-Jorispelgrimsteken moet waarschijnlijk in Noord-Frankrijk (omgeving van Rouen) gezocht worden, waar het bij vergelijking uit de 14de eeuw zou dateren (31).

(30) B. TANCRED, *The Iconography of St. Thomas of Canterbury*, *ARCHAEOLOGIA*, 39, 1929, fig. 4-5; B. SPENCER, *Medieval pilgrim badges*, p. 153, pl. VI, nrs. 2 en 9, en *Medieval Catalogue*, pl. LXVII, nr. 71.

(31) C. LAMY-LASSALLE, *Recherches sur un ensemble de plombs trouvés dans la Seine*, p. 15 en fig. 12.

Nr. 6 is wegens de aanwezigheid van de onderliggende balk met het opschrift S IOSSE te vereenzelvigen, doch hiermee is over dit teken ook alles gezegd. Alle mogelijke plaatsen waar deze heilige vereerd werd komen hier dus in aanmerking. De nrs. 2 en 5 zijn de enige pelgrimstekens, waarover wij thans volledige identificering bezitten⁽³²⁾.

Alhoewel fel beschadigd, maakt het voorkomende opschrift van pelgrimsteken nr. 2 het ons mogelijk, het met de bedevaart van O.-L.-Vrouw van Amersfoort vast te koppelen. Het « wonder », dat zich daar voordeed anno 1444, dient in deze kontekst even geschetst te worden (33).

Een meisje uit Nijkerk (Gelderland) met name Geertje Arents, begaf zich in dat jaar naar Amersfoort, waar het als novice in het aldaar gevestigde Agnietenklooster zou opgenomen worden. Onder de enige voorwerpen die zij meenam, bevond zich een klein onbeduidend Mariabeeldje, van de grootte van een kindervoetje! In haar ogen meer dan onbelangrijk, schaamde ze zich dat dit beeldje weldra in de handen van de zusters zou komen. Ze besloot het dan maar vlug in het water te werpen vlakbij de Camppoort, waarna zij haar weg vervolgde. Rond datzelfde tijdstip, was er in datzelfde klooster te Amersfoort een eerbare zuster Margriet Gysen, die rond Kerstmis driemaal door een goddelijke drang tot aan de Camppoort werd gestuurd. Deze zuster, die eerst dacht gedroomd te hebben, begaf zich uiteindelijk buiten de stadsvesten, op de plaats waar het beeldje voordien in het water plonste. Het beeldje, dat nog steeds onder het ijs op het water dreef, werd bovengehaald en in veiligheid gebracht. Toen de zuster een kaars bij het Mariabeeldje aanstak, verwonderde zij er zich over dat deze driemaal zolang dan anders bleef branden en stelde er haar biechtvader van op de hoogte. Hij nam het mee in zijn woning, waarna er zich gedurende verschillende dagen nog gelijkaardige « wonderheden » voordeden! Ingevolge deze verschijnselen ontstond er in Amersfoort een bedevaart naar een kapelletje in de Breedestraat, waarin intussen het mirakuleuze beeldje was opgesteld.

Toen op deze plaats zich nieuwe wonderen voordeden, en pelgrims uit Nederland, Duitsland, Engeland tot zelfs Noorwegen zich

(32) Dit is niet te wijten aan het gebrek aan nazoeken, vermits een exhaustieve bibliografie hieraangaande werd aangelegd en opgezocht.

(33) Een uitgebreider en van volledige bibliografie voorzien relaas, is weer te vinden in K. KÖSTER, *Pilgerzeichen-Studien. Neue Beiträge zur Kenntnis eines mittelalterlichen Massenartikels und seine Überlieferungsformen*, BIBLIOTHECA DOCET, FESTGABE FÜR CARL WEHMER, Amsterdam, 1963, p. 81 (2de kol.), p. 88 (1ste kol.).

Copyright Mus. Boymans-Van Beuningen, Rotterdam

Afb. 1. - Pelgrimsteken met de voorstelling van de O.-L.-Vrouw van Amersfoort.

naar daar begaven, bleek het gebouwtje spoedig te klein en werd gedacht aan het oprichten van een O.-L.-Vrouwtoren. Deze laat-gotische constructie, die nog heden overeind is gebleven, beheerst nog steeds het stadsbeeld van Amersfoort.

In een mirakelboek van 1475, waarin al deze verhalen worden geschetst, wordt ook nog melding gemaakt van volgend gebeuren. Een knecht uit Oosterhout (Noord-Brabant), moest een holte met lood vullen. Op zoek naar het ontbrekende metaal, nam hij een pelgrimsteken met de afbeelding van de Hl. O.-L.-Vrouw van Amersfoort en smolt het. Eenmaal het gat gevuld, verscheen opnieuw zelfde voorstelling!

Al deze gebeurtenissen maken het duidelijk welke toeloop Amersfoort in de late middeleeuwen moet gekend hebben, wat het ontstaan gaf aan tal van devotionalia. Een volledig pelgrimsteken, dat door Prof. Dr. K. Köster met dit gebeuren werd geïdentificeerd, is bewaard in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam (34). De macro-foto (afb. 1) die wij hiervan konden bekomen maakt hier onmiddellijk de lectuur van het Mechels pelgrimsteken nr. 2 gemakkelijk (35). Beide stukken zijn identisch, ook wat de opschriften betreft. Links zien wij Margriet Gysen afgebeeld, die een klein gekroond Mariabeeldje uit het water haalt. Het recipiënt, dat bij het Mechels exemplaar nauwelijks herkenbaar is, is wel degelijk een emmer, waarin het beeldje werd vervoerd. Bovenaan merken wij drie opengewerkte torentjes op, die mogelijk kunnen wijzen op de Amersfoorterkerk. Köster merkt in zijn zeer voortreffelijk artikel op dat het afgedrukte jaartal 1445 geen werkelijke datum inhoudt, maar wel een herdenkingsdatum. Stylistisch qua uitwerking van bovenbouw en opschriften, meent hij dit pelgrimsteken in de tweede helft der 15de eeuw te situeren (36).

Het laatste pelgrimsinsigne nr. 5, kan ook dank zij de publikaties van K. Köster geïdentificeerd worden als de voorstelling van de Hl. Adrianus van Geraardsbergen, waarvan trouwens verschillende uitbeeldingen onder de vorm van pelgrimstekens, medailles en klokafdrukken bewaard zijn. Het bestuderen van een 15de-eeuws altaarschilderij, bewaard in het Hist. Museum te Frankfurt-am-Main, was de aanleiding voor Köster alle mogelijke devotionalia van die aard op

(34) K. KÖSTER, *op. cit.*, Abb. 1; K. KÖSTER, *Eine neuerschlossene Quelle zur Geschichte der Blomberger Wallfahrt und ihrer Pilgerzeichen*, LIPPISCHE MITTEIL. AUS GESCHICHTE UND LANDESKUNDE, 32, 1963, p. 13, Abb. 1 en A. J. G. VERSTER, *Tin door de eeuwen*, Amsterdam, 4de druk, afb. 105.

(35) Brief van het Museum Boymans-van Beuningen, 22 juli 1975. Ref. K/BRMN/EH: 75/287. Inv. nr. OM-345. Totale h. oorspr. 57 mm, breedte 42 mm.

(36) K. KÖSTER, *Pilgerzeichen-Studien*, p. 87 (2de kol.).

Copyright A.C.I.

Afb. 2. - Pelgrimsteken met de voorstelling van de H. Adrianus van Geraardsbergen. (Dubbele grootte).

te zoeken en te reproduceren (37). De martelaar Adrianus kan aan volgende attributen (38) herkend worden: hamer en aambeeld (marteling), zwaard (waarmee hij werd gedood), wapenuitrusting (als Romeins hoofdman) en ten slotte de leeuw (toonbeeld van zijn moed, of volgens sommige auteurs het dier waarvoor hij werd geworpen (39)).

Twee van deze elementen zijn aanwezig bij het Mechels exemplaar, de leeuw en de voeten ontbreken volledig; de heilige is hier als christen afgebeeld en niet als Romeins soldaat.

Een volledig identisch, doch ook beter bewaard pelgrimsteken werd gevonden in Antwerpen en berust nu in het Vleeshuis (afb. 2)(40). Alhoewel in de Cat. van het Vleeshuis opgenomen als 14de-eeuws, is het volgens Köster later te dateren.

Om te besluiten met dit pelgrimsteken, willen wij ook aanstippen dat in onze Mechelse Besloten Hofjes geen derg. voorwerpen, maar wel medailles en plaketten voorkomen met o.a. de voorstelling van de heilige Adrianus. C. Poupeye, heeft zich op voortreffelijke wijze met de bestudering dezer retabels bezig gehouden. Het accent van zijn studie, en dit is vanzelfsprekend, lag in het onderzoek der zgn. « Mechelse beeldjes » (41). Nochtans was hij een goed waarnemer, vermits hij in zijn bijdrage over de besloten hofjes, meermaals melding maakt van deze pelgrimstekens (42). Een zin willen wij graag in dit verband aan hem ontlenuen: « Un jardin clos comme celui que nous appelons le grand reliquaire symbolique, ne peut donc être le résultat de l'heureuse juxtaposition de divers objets réunis par le hasard » (43).

Deze voorwerpjes, die meestal vrij ordeloos de besloten hofjes vulden, waren voor de kloosterzusters toen een godvruchtige bezig-

(37) K. KÖSTER, *Pilgerzeichen und Wallfahrtsplaketten von St. Adrian in Geraardsbergen. Zu einer Darstellung auf einer flämischen Alta tafel des 15. Jahrhunderts im Historischen Museum zu Frankfurt am Main*, STADEL JAHRBUCH, NF, 4, 1973, p. 103-120.

(38) A. VAN OVERBEKE, *St. Adriaan, een ikonografisch overzicht*, TIJDINGEN VAN HET BEATRIJSGEZELSCAP, Herfstnummer 1968-1969, p. 11-15.

(39) J. J. M. TIMMERS, *op. cit.*, p. 228, nr. 653.

(40) Brief van het Museum Vleeshuis, 23 juli 1975, Ref. OM/VH 375/0723. Inv. nr. 29, 4,2 10/23, nr. negatief 7127 M. Bibliografie: K. KÖSTER, *op. cit.*, p. 114, A 7 en Abb. 10; en CAT. NR. 9: TIN, Deurne-Antwerpen, 1959, p. 33, nr. 19 (niet afgebeeld). Totale hoogte 70 mm, br. 29 mm.

(41) C. POUPEYE, *Les jardins clos et leurs rapports avec la sculpture malinoise*, HKOM, 22, 1912, p. 51-114.

(42) C. POUPEYE, *op. cit.*, p. 69, 74 en 78.

(43) C. POUPEYE, *op. cit.*, p. 74.

heid. Alhoewel enige dezer objecten intussen zijn verdwenen, is het merendeel ervan nog bewaard gebleven. Dit hebben wij te danken aan de raampjes die deze retabels afdekken en voor verdere aftakeling vrijwaren! Dit heeft anderzijds voor gevolg dat deze voorwerpen voor de onderzoeker moeilijk te fotograferen zijn (44).

Nr. 7 is door zijn fragmentarische toestand en het daardoor ontbreken aan attributen, vrijwel onmogelijk te identificeren.

B. Spencer ziet er eventueel een voorstelling in van de Heiligen Nicolaas, Maur van Fossés of Leonardus, bisschop van Reims (?) (45). Alleen wanneer wij een gaaf en identisch pelgrimsteken ooit weervinden, kan hierop met zekerheid antwoord gegeven worden. Dit zelfde geldt ook voor nr. 1, dat een genimbe heilige voorstelt. Spencer verwijst hiervoor naar de studie van K. Köster (46) i.v.m. de voorstellingen van de heilige Quirinus van Neuss. Alhoewel hier nogmaals voorzichtigheid dient geboden te worden, stippen wij wel even aan dat deze Quirinus buiten tal van andere plaatsen, ook in het Mechelse en Haacht vereerd werd (47).

Wat de ampullæ betreft, kon Spencer ons volgende bemerkungen maken: volgens hem is het flesje, afgebeeld fig. 2, nr. 8, niet van Engelse oorsprong. Hij leidt dit voornamelijk af van de vorm, die van de specimina op het eiland afwijkt. Een gelijkaardig voorwerp evenwel — het enige dat hem bekend is — werd gevonden in Londen in 1852 (Brick Hill Lane), en wordt bewaard in het British Museum (N° 93 6 - 18 92).

De andere ampulla nr. 9, is daarentegen van Engelse oorsprong, vermits verschillende wel wat grotere flesjes met *zelfde* versiering in Engeland gevonden werden. Bovendien vond men in Exeter (Devon) een matrijs van deze soort, wat bijgevolg op de plaats van vervaardiging wijst. Aan welke heilige dit object zou gekoppeld kunnen worden, is niet uitgemaakt, alhoewel Spencer bisschop Lacey vermoedt. Hij

(44) De ingenaalde of opgekleefde medaillons uit deze besloten hofjes zullen wij in een andere bijdrage uiteenzetten.

(45) Brief van 31 oktober 1975.

(46) K. KÖSTER, *Meister Tilman von Hachenburg. Studien zum Werk eines mittelhessischen Glockengiessers des 15. Jahrhunderts. Mit besonderer Berücksichtigung der als Glockenzier verwendeten mittelalterlichen Pilger- und Wallfahrtszeichen*, JAHRBUCH DER HESSISCHEN KIRCHENGESCHICHTLICHEN VEREINIGUNG, 8, 1957, Tafel VIII-IX, nrs. 47-54.

(47) R. FONCKE, *Rondom de verering van de H. Quirinus in onze gewesten, te Mechelen en voornamelijk te Haacht*, in HKOM, dl. 54, 1950, p. 59-79.

stipt dan ook aan dat het samendrukken van de hals van het object — wat wij oorspronkelijk als een beschadiging beschouwden — een typisch Engelse wijze van afsluiten is!

Besluit

De relikten die in deze korte bijdrage werden voorgesteld, zijn alhoewel niet zeer spectaculair, zeker interessant te noemen. Ze zijn immers het bewijs van een internationaal geestelijke uitwisseling, van welke aard deze dan ook mag zijn. Ze lichten ons tevens in over een zeker facet van de volkskunst. Van de negen hier bestudeerde objecten, zijn er toch enige waarover meer identificatie te geven was. Vooral de nrs. 2 en 5 zijn hier te noemen, vermits ze met zekerheid aan de bedevaarten van Amersfoort en Geraardsbergen kunnen gekoppeld worden. Dat van Amersfoort is zeker belangrijk te noemen, omdat het de gekende lijst van bedevaartplaatsen, door Mechelaars bezocht, komt aanvullen (48). Wij zouden derhalve alle personen dankbaar zijn, die ons nog gelijkaardige Mechelse vondsten zouden signaleren (49).

Lic. St. VANDENBERGHE

Margareta van York, bibliofoele

Karel de Stoute had, als jonge graaf van Charolais, verschillende handschriften laten vervaardigen en verluchten (1), maar de uitzonderlijke boekenschat, die hij van zijn vader Filips de Goede had geërfd (2) heeft hij weinig uitgebreid (3). Zijn regering was daarvoor te kortstondig en door te vele oorlogen gekenmerkt. Zijn eerste echtgenote, Catharina van Valois, bleek evenmin als zijn tweede, Isabella van Bourbon, zijn liefde voor het mooie boek gedeeld te hebben. Margareta, zijn derde vrouw, was daarentegen een actieve bibliofoele.

De geschiedschrijvers hebben er eerder op gewezen dat « teksten gewijd aan het geestelijk leven een overheersende plaats in haar bibliotheek innamen » (4). Naar aanleiding van de « The British Week » werd in het kader van Europa'ia in 1967 een kleine, maar niet onbelangrijke tentoonstelling ingericht over Margareta van York en haar tijd. In een bondige bijdrage van de tentoonstellingscatalogus besteedde L. Delaissé aandacht aan haar boeken (5). Bovenstaande uitspraak van de historiografen wordt hierdoor bevestigd. De zes door Delaissé in het kort beschreven handschriften uit de collectie van de Engelse prinses bevatten immers in hoofdzaak ascetische- en devotieliteratuur, zoals duidelijk uit de titels van de werken blijkt: *Benois seront les miséricordieux* (6), *Traités de morale* (7), een breviarium (8),

(1) *De Librije van Filips de Goede. Tentoonstelling georganiseerd bij de 500ste verjaardag van de dood van de Hertog*. Catalogus door G. DOGAER & M. DEBAE, Brussel, 1967, nr. 134, 171, 219.

(2) G. DOUTREPONT, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Paris, 1909, p. 480-494.

(3) G. DOUTREPONT, *op. cit.*, p. 494.

(4) L. DELAISSÉ, *Margaretha van York en haar boeken*, in *Margaretha van York en haar tijd. Tentoonstelling. British Week in Brussels, 29 september-7 oktober 1967*, Brussel, 1967, p. 13.

(5) *Ibidem*, p. 13-14.

(6) *Ibidem*, p. 30: hs. Brussel, Kon. Bibl., 9296. Deze compilatie werd door Nicolaas Finet, aalmoezenier van Margareta, uit het Latijn in het Frans overgezet, zoals luidt uit de proloog van het hs. « A la requête de ... Madame Marguerite d'York seur du roy Edouard roy d'Engleterre et femme et espouse de ... Charles par la grace de Dieu duc de Bourgogne ... Je, Nicolas Finet maistre es ars chanoine de Cambray et aumosnier de ma ditte tresredoubtee dame, ay entrepris de translater de latin en

(48) L. Th. MAES, *op. cit.*, p. 437-438, en E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. 138-146.

(49) Na inlevering van deze tekst verscheen de bijdrage van B. DUBBE, *Vijftiende-eeuwse pelgrimssouvenirs*, ANTIEK, 10de jg., nr. 4, november 1975, p. 417-420.